

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ ƏVƏZLİYİN ROLU

Azərbaycan ədəbi dilində mübahisəli nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Dilçilikdə əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi varlığı barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Digər nitq hissələrinin ümumi qrammatik mənası olur. Yəni isim əşya ilə, sifət və zərf əlamətlə, say kəmiyyətlə, feil isə hərəkətlə bağlıdır. Amma əvəzlik hansısa bir məfhumun, anlayışın adı deyil. İsim, sifət və digər nitq hissələri həyatı tələbdən meydana gəlibsə, belə sözlərin dildə varlığı zərurətdən əmələ gəlibsə, əvəzlik üçün belə real zəmin, belə zərurət yoxdur. Bu baxımdan, əvəzlik boş sözlər, ya da ən sirli sözlər adlandırılmış, bəzi hallarda isə köməkçi nitq hissələrinin içərisinə daxil edilmişdir. Lakin biz bununla razılaşa bilmərik. Əvəzlik boş sözlər və ya köməkçi nitq hissəsi olmayıb, onlar lüğəvi mənaya daşıyır, cümlədə əvəz etdiyi nitq hissələrinin suallarına cavab verir, cümlə üzvü kimi mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflər vəzifələrində çıxış edir. Həm də inkişaf etmiş dillərin bir çoxunda əvəzliklər vardır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik olan söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlədir. Söz birləşməsi həmişə cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümlə isə həm təklikdə, həm də digər cümlələrin tərkib hissəsi kimi işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə “sadə cümlə”lərdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak edən “sadə cümlə”dən fərqlənir. Ayırıqlı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası olur, amma mürəkkəb cümləni təşkil edən ayırıqlı “sadə cümlə”nin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cümlə intonasiyası) olur. Demək, cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur. Məsələn:

1. Rafiq əkin əkməmiş, Bənövşə isə ona yemək bişirmişdi.
2. Nərgiz, dərslər oxumuş, ev tapşırıqlarını yazmışdı.

Diqqət yetirsək, görərik ki, burada birinci cümlə mürəkkəb, ikinci cümlə isə sadədir. Çünki birinci cümlənin bir bitmə intonasiyası var, biz cümləni oxuduğumuz zaman intonasiyası vasitəsilə davam edəcəyini başa düşürük. Mürəkkəb cümlədəki hərəkətləri reallaşdıran ayırıqlı subyektlərdir və hər birinə aid predikativ mərkəz (xəbər) işlənmişdir. Amma ikinci cümlədə biz bunları müşahidə etmirik. Sadə cümlədə hərəkəti edən yalnızca bir subyektdir və predikativ mərkəz ona məxsusdur. İkinci cümlədəki sadə cümlənin xəbəri həmcinsdir. Həmcins xəbərlər bir mübtəda ilə bağlıdırsa, onda başqa bir predikativ mərkəz əmələ gələ bilmir; buna görə də sadə cümlə həmcins üzvlər hesabına nə qədər genişlənsə də, sadə cümlə çərçivəsində qalır. Xəbərlərdən biri digər bir mübtəda ilə əlaqələnib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə meydana çıxmış olur.

Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən qabaq, quruluş fərqiylədir. Eyni mənanı sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Məsələn, “Mən eşitdim ki, Ülkər İstanbuldan qayıtmışdır” cümləsi mürəkkəb, “Mən Gülgünün Londondan qayıtdığını eşitdim” cümləsi isə sadədir.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında birləşməsindən əmələ gəlir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri ona tabe olan hissələrdən ibarətdir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə həmin hissələr qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırsa, tabelidə bu asılılıq birtərəflidir.

Amma bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində əvəzliliklərin mühüm rolu vardır. Lakin bunlar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə başqa funksiyada çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə iştirak edən əvəzlik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmununu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmununu özündən əvvəl söylənmədiyini üçün özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilsin. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işarə əvəzlilikləri məlumlarla işarə edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yəni məchullara işarə etmiş olur.

I. – At dedin, verdik, ata arpa dedin, düzəlttik, atın yəhər-əsağı yoxdu, onu da Murtuz Murtuzov üçün aldığ! [7, s. 95]; - Zalov da çox bəd başlamışdı, xam dayı şap-şapa öyrədən kimi, onu da yavaş-yavaş rüşvətə öyrətdilər [7, s. 103].

II. Onu da deyim ki, Mürsəlin qazancı yaxşıdır [7, s. 113]; Elə yuxarı obadakı Səməd kişinin oğlunu götür, onu da mən adam eləmədimmi? [8, s. 65]

³⁸ Pedagogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universiteti

I qrup cümlələrdə işlənən onu əvəzliliklərinin məzmunu aydındır, çünki özündən əvvəl deyilənlərə işarə üçün işlənmişdir. Lakin II qrup cümlələrdəki onu əvəzliliklərinin işləndiyi komponentin (baş cümlənin) daxilində məzmunu aydın deyil. Onların işarə etdikləri məzmunlar sonrakı komponentdədir (budaq cümlədədir). Bu yolla da komponentlər bir-biri ilə əlaqələnmiş olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr əksər hallarda cütlərkibli nəqli cümlələrin birləşdirilməsi ilə qurulur. Belə cümlələr də öz quruluşları etibarilə müxtəsər, geniş və ya yarımçıq olurlar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin (komponentlərinin) aşağıdakı xüsusiyyətləri olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin, adətən, ayrıca mübtədə və xəbəri olur. Məsələn: May ayı girmiş, hava qızmışdı; Nə yağış yağdı, nə də hava əməlli-başlı açıldı və s.

Bir mübtədəsi, iki xəbəri (xəbər çox da ola bilər) olan cümlələr adətən həmcins üzvlü cümlə sayılır.

Bəzən ikinci hissədəki xəbər başqa bir mübtədə ilə əlaqələnir və beləliklə, iki predikativ mərkəz yaranır.

Məsələn:

1) Aysu dərstdə oturmuşdu, amma elə hey anasını düşündü.

2) Aysu dərstdə oturmuşdu, amma fikri anasının yanında idi.

Bu cümlələrin məzmunları arasında fərq azdır, lakin birinci cümlədə bir ortaq mübtədə olduğu üçün o, həmcins xəbərlili sayılır; ikinci cümlənin tərkib hissələrinin hər birinin ayrıca mübtədəsi olduğu üçün o, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ismi xəbərlili cümlələr də ola bilər:

Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı – qonaq (Atalar sözü); Otağın bir tərəfində Sənubər paltar tikir, Hidayət isə stolun üstünə tökdüyü kitablarla məşğuldur və s.

Bu misallardan birincisinin hər iki komponenti, ikincisinin isə ikinci komponenti ismi xəbərlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində elliptik “cümlələr” iştirak edə bilər. Ya bir tərəf, ya da o biri tərəf (və ya tərəflər) elliptik cümlə ola bilər:

Mərd özündən bilər, namərd yoldaşdan (Atalar sözü); Qüvvə hər şeyi sındırar, ağır-qüvvəni (Atalar sözü); Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız – dildə. (Atalar sözü). Dövlətdə dəvə, övladda nəvə (Atalar sözü); Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən (Atalar sözü) və s.

Ellipsisə uğrayan cümlə üzvünü bərpa etmək olur.

2. Ola bilər ki tərkib hissələrin bir ümumi mübtədəsi olsun, lakin xəbərlər felin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə edilsin. Bizə görə, belə cümlə həmcins üzvlü deyil, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilməlidir, məsələn: Həkim axşam saat 7-də gəlməli idi, indi gəlir. Burada birinci xəbər (gəlməli idi) felin vacib şəklində, ikincisi isə xəbər şəklindədir. Bunları həmcins saymaq olmaz. Cümlənin hissələri ayrı-ayrı aspektlərdədir. Feil şəkilləri müxtəlif olduğu üçün, onların ifadə etdiyi modalıq da müxtəlifdir.

3. Tərkib hissələrin ya biri, ya da o biri və ya o biriləri təkterkibli “cümlə” ilə ifadə olunarsa, belə cümləni də tabesiz mürəkkəb cümlə saymaq lazımdır, məsələn: Ona çay süzdü, süd verdi, ancaq başını qaldırıb qızın üzünə baxa bilmədi [8, s. 128]; Sırrını dostla demə, dostunun da dostu var (Atalar sözü); Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni (Atalar sözü) və s.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin mənaca əlaqələnməsi, onların sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər, zaman uyuşmaları, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi (paralellik) və vahid intonasiyaya tabe olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralanmasının çox böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sıra olmasa, səbəb nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək olmaz.

Biz tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində işarə əvəzliliklərinin və mənsubiyyət şəkilçilərinin rolundan danışacağıq. Bu əlaqə zamanı birinci komponentdə işlənən isim (və ya isim hüququndan olan digər sözlər) ikinci komponentdə bir daha təkrar edilməsin deyər, işarə əvəzliyi, yaxud mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə ona işarə edilir, xatırladırlar, yada salınır. Bunlar aşağıdakı hallarda olur:

1) Əvəzliliklərdən o, bu, ora, bura və onların müxtəlif halları o biri komponentdə (və ya komponentlərdə) işlədilir, digər bağlayan vasitələrlə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edir, məsələn: Sonralar Bayraqların o sözləri şuşalıların ağzına düşdü, onlar da toyda, yasda bu sözləri dedilər... [4, s. 161]; Maya qonaqlardan ayrılıb Parşanın dalınca o biri otağa keçdi, onun da belə söhbətlərdən xoşu gəlmirdi [5, s. 42]; Evlər uçulmuş, təkə birəcə daş ev qalmışdı, onu da quşçuluq ferması etmişdilər [8, s. 364] və s.

2) Sonrakı komponentdə işlənən mənsubiyyət şəkilçisi (III şəxsə) əvvəlki komponentdəki ismi təkrardan azad edir, onu dinləyiciyə xatırladır və beləliklə, digər vasitələrlə bağlanan komponentlər bu yolla da əlaqələnir, məsələn: Uşağın dodaqları tamam göyərmiş, gözləri sönmüşdü [6, s. 328]; Maşın kəndə girəndə Rüstəm kişi küssülü kimi oturmuşdu, gözləri yol çəkirdi, fikri uzaqlarda dolaşırdı; Qız nə istədiyini özü də bilmirdi, xəyalı uzaqlarda gəzirdi. və s.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində də əvəzlilik mühüm rola

malikdir. Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində şəxs əvəzlilikləri məlumu əvəz edir və bu zaman təkrarın qarşısını alır. Əvvəlki cümlədə deyilmiş şəxs və ya əşyaları xatırladır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı: Çınar-Çap, 2005, 523 s.
5. İbrahimov M. Böyük dayaq romanı. <http://bevlagan.cils.az/front/files/libraries/421/books/781037795.pdf>
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
7. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. I cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. I cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mürəkkəb cümlə, nitq hissəsi, əvəzlilik

Ключевые слова: азербайджанский язык, сложное предложение, часть речи, местоимение

Key words: Azerbaijani language, complex sentence, part of speech, pronoun

Xülasə

Məqalədə tabesiz mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində əvəzliliklərin rolundan danışılır. Əvvəlcə əvəzliyin nitq hissələri içərisindəki mövqeyinə qısa da olsa, toxunulur, Azərbaycan dilində işlənən cümlə tipləri fərqləndirilir. Daha sonra isə mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulmasında əvəzliliklərin iştirakı məsələsi təqdim edilir, bədii nümunələrdən konkret nümunələr verilməklə mövcud fikirlər əsaslandırılır.

Резюме

В статье рассказывается о роли местоимений в соединении придаточных сложных предложений. Сначала кратко затрагивается положение местоимения в частях речи, выделяются типы предложений, которые используются в азербайджанском языке. Затем, однако, представляется вопрос об участии местоимений в построении придаточных сложных предложений, которые представляют собой особый тип сложноподчиненного предложения, обосновываются существующие идеи с приведением конкретных примеров из художественных произведений.

Abstract

The article talks about the role of pronouns in the connection of subordinate complex sentences. First, the position of the pronoun in parts of speech is briefly touched upon, the types of sentences that are used in the Azerbaijani language are highlighted. Then, however, the question of the participation of pronouns in the construction of subordinate complex sentences, which represent a special type of complex sentence, is presented, existing ideas are substantiated with specific examples from works of art.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva